

Recht in de geïndividualiseerde netwerksamenleving

Open Universiteit Onderzoeksprogramma van de faculteit Cultuur- en
Rechtswetenschappen deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen

2020-2025

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 0 Inleiding.....	3
0.1 Een nieuw onderzoeksprogramma	3
0.2 Achtergrond.....	3
0.2.1 Midterm review 2015.....	4
0.2.2 De ‘opbrengst’ van de facultaire meeting 2018.....	6
0.2.3 De Veilige Stad.....	6
0.2.4 Sectorplan rechtsgeleerdheid	7
0.2.5 Overige contouren, outputdoelstellingen en keuze voor Nederlands recht	7
Hoofdstuk 1 De totstandkoming van het onderzoeksprogramma	9
1.1 Uitgangspunten	9
1.2 Ontwikkelingen.....	9
1.3 Keuze voor twee centrale thema’s.....	10
Hoofdstuk 2 De thema’s besproken	11
2.1 Vernetwerking.....	11
2.2 Individualisering en de belangenmaatschappij.....	12
Hoofdstuk 3 Onderzoeksvragen en domeinen van onderzoek	14
3.1 Vernetwerking, individualisering en het recht.....	14
3.2 Onderzoeksvraag en thematiek	15
Hoofdstuk 4 Maatschappelijke relevantie en methodologie	23
Hoofdstuk 5 Strategie en Ambitie	24
5.1 Personele middelen.....	24
5.2 Prestatienorm en ambitie	24
5.3 Promotietrajecten	25
5.4 Stelsel van kwaliteitsbewaking promotietrajecten	25
5.5 Strategie: stimulerende voorzieningen	25
Hoofdstuk 6 Kwaliteitswaarborgen	27
Hoofdstuk 7 Publicaties & Presentatie onderzoeksprogramma	28

Hoofdstuk 0 Inleiding

0.1 Een nieuw onderzoeksprogramma

Het onderzoeksprogramma ‘Recht in een geïndividualiseerde netwerksamenleving’ (2014-2019), borduurde voort op de voorloper ervan, het programma ‘Kennis en Verantwoordelijkheid in het Recht’. Het onderzoeksprogramma 2014-2019 was gebaseerd op een aantal belangrijke ontwikkelingen in de samenleving die zich niet enkel op technologisch maar ook op intermenselijk gebied situeren. Zo worden relaties en verhoudingen in de samenleving steeds intensiever, maar ook van kortere duur, afhankelijker en gecompliceerder. Kennis en risico’s worden gebundeld in multi-dwarsverbanden en op grote schaal is er een voortdurende trend naar globalisering en Europeanisering. Er is sprake van individualisering, waarbij individuen de nadruk leggen op eigen belangen en keuzevrijheid. Ook is er sprake van verweven relaties, ofwel een vernetwerking, die gekenmerkt wordt door sterke wederzijdse afhankelijkheden. Deze ontwikkelingen raken niet alleen burgers en bedrijven. Ook de rol en de verantwoordelijkheid van de overheid is aan verandering onderhevig. In 2018-2019 heeft de Faculteit CenR, deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen, gekozen voor continuering en aanscherping van het lopende onderzoeksprogramma, nu aangeduid als ‘Recht in de geïndividualiseerde netwerksamenleving 2020-2025’. De hoofdlijnen van het programma zijn bestendigd. De verankering van het programma is verstevigd. Opgenomen en verwerkt zijn de invloed van de Nationale wetenschapsagenda voor de OU, het OU-brede speerpuntprogramma ‘Veilige stad’ (waarin veel RW-onderzoekers participeren) en – anticiperend – de OU-RW bijdrage aan het sectorplan Rechtsgeleerdheid, dat in 2019 van start moet gaan. Het nieuwe programma heeft een duidelijk verstevigde inbedding in de faculteit, deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen, met name vanwege de versterking en verbreding van de onderzoekstaf in de jaren 2017-2019, die substantieel en doelgericht is geweest.

Gelet op de omvang en het belang van deze ontwikkelingen zijn de hoofdthema’s waarop het onderzoeksprogramma is gebaseerd ‘individualisering’ en ‘vernetwerking’.

Om deze thema’s nader te kunnen kaderen zijn binnen het onderzoeksprogramma een aantal domeinen gecreëerd rond de volgende trefwoorden:

- Verknoopt: multidimensionale en meerpartijenverhoudingen in het recht
- Voorbij nationale grenzen: de invloed van Europeanisering en globalisering van het recht
- Veiligheid in een geïndividualiseerde netwerksamenleving
- Verschuivingen in macht en bescherming: nieuwe rechtsvormers en rechtsbronnen

De leden van de vakgroepen verrichten binnen deze domeinen, die de vier V’s kunnen worden genoemd, zowel samen als afzonderlijk onderzoek. Een belangrijk voorbeeld van deze samenwerking is de publicatie van maar liefst twee bundels onder dit onderzoeksprogramma, verzorgd door onderzoekers uit het gehele deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen.

- A.H. Lamers & S.L.T. Schoenmaekers (red.), *Recht in een geïndividualiseerde netwerksamenleving*, Zutphen: Juridische uitgeverij Paris, 2014
- A.H. Lamers & C.M. Zoethout (red.), *De netwerksamenleving vanuit juridisch perspectief*, Zutphen: Juridische uitgeverij Paris, 2017

Dit programma is in nauwe samenwerking met onder andere de hoogleraren en onderzoekers van de faculteit Cultuur en Rechtswetenschappen, deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen van de Open Universiteit voorbereid door de coördinator onderzoek en onderzoeker Lamers.

0.2 Achtergrond

Het oorspronkelijke (eerste) onderzoeksprogramma ‘Kennis en verantwoordelijkheid in het recht’ is in 2010 beoordeeld door de Commissie Dorresteyn. De bevindingen van deze commissie zijn verwerkt in dat programma. Het onderzoeksprogramma 2014-2019 is in 2015 beoordeeld in het kader van een

midterm review door een commissie bestaande uit voornoemde Prof. Dorresteyn (UU) en door Prof. Faure (UM en EUR). De oordelen en suggesties van deze review zijn verwerkt in het nieuwe onderzoeksprogramma (zie hierna).

De voorgenomen aanpassing van het onderzoeksprogramma is besproken door en met facultaire onderzoekers op een Work-in-Progress bijeenkomst op 4 september 2018; op 12 maart 2019 heeft een 2e bespreking van het voorliggende aangepaste concept plaatsgevonden. Het onderzoeksprogramma 2014-2019 zal in de loop van 2019 worden geëvalueerd door een daartoe aangezochte commissie.

Alvorens de totstandkoming van het oorspronkelijke programma en de thema's nader te beschrijven wordt onderstaand allereerst ingegaan op de manier waarop de voortzetting van het programma is ingezet. Achtereenvolgens wordt aangegeven op welke wijze de faculteit, deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen, zijn voordeel heeft gedaan met de conclusies en aanbevelingen van de midterm review 2015 (2.1); vervolgens wordt de 'opbrengst' van de facultaire meeting 2018 kort besproken (2.2). In 2.3 komt de Veilige Stad aan bod, het OU brede onderzoeksprogramma waarmee de OU zich nationaal en internationaal zal positioneren als onderzoeksinstelling. Het sectorplan (2.4) is nog in wording, maar de contouren ervan kunnen worden geschetst en verwerkt. Kort wordt aangegeven hoe het voorliggende onderzoeksprogramma kadert in de Nationale wetenschapsagenda, betreffende de opdracht aan de OU ter zake. Kwesties als multidisciplinariteit en meetbaarheid van de beoogde onderzoeksoutput (kpi's) komen aan bod in 2.5, alsmede de onderbouwing van de keuze voor onderzoek naar met name Nederlands recht.

De faculteit, deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen, wenst met het herziene programma bewuste keuzes te maken die passen binnen de zeer beperkte onderzoeksformatie (<10 fte) maar aansluiten bij de bevoegdheid en betrokkenheid van de onderzoekers.

0.2.1 Midterm review 2015

Kort samengevat zijn de aanbevelingen uit het Midterm review onderzoek 2015 cluster Rechtswetenschappen als volgt op te sommen. Voorgesteld wordt om door wervingsbeleid zorg te dragen voor capaciteit op het terrein van het Europees recht en het mededingingsrecht. Focus zou gericht moeten zijn op rechtsgebieden die aansluiten bij de interesses en capaciteiten van de onderzoekers. Het onderzochte onderzoeksprogramma is ambitieuzer en meer metajuridisch dan het vorige. Daarom dient te worden nagedacht over een wijziging van de publicatiestrategie van vakpublicaties, annotaties en artikelen voor de rechtspraak naar publicaties met een meer wetenschappelijk karakter. Er was lof voor publicaties die in samenwerking tot stand komen, en het voorstel is om dit door te zetten. De stijgende lijn in meer wetenschappelijk en internationaal publiceren moet worden voortgezet. Hetzelfde geldt voor de deelname aan beoordelingscommissies. Meer aandacht verdient deelname aan beoordelingscommissies buiten de OU. Teneinde gelden uit de 2^e geldstroom te verwerven is een internationale publicatiestrategie vereist; om dit doel te behalen zou via incentives het verzorgen van internationale publicaties kunnen worden beloond. Gesuggereerd wordt meer koppeling aan te brengen tussen een (sub)thema van het onderzoeksprogramma en promotieonderzoek, en meer monitoring in te bouwen in het promotietraject. Wenselijk is voortzetting van de strategie van herinvestering van (een deel van) de promotiebonus bij de vakgroep waar de promotie is gerealiseerd. Een vraagpunt is hoe onderzoekers te stimuleren die voorheen niet in A-tijdschriften publiceerden om dit wel te gaan doen in de toekomst. Er is positieve waardering van het postdoc-beleid. Suggesties zijn verder het opzetten van een serie Working Papers en/of een boekenreeks, alsmede het organiseren van eigen cursussen voor promovendi, eventueel in aansluiting bij onderzoekscholen.

De faculteit, deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen (hierna: RW), heeft dankbaar gebruik gemaakt van deze resultaten van de review. De volgende acties zijn ondernomen en gerealiseerd.

In de periode sinds 2015 zijn er ingrijpende wijzigingen geweest in de staf RW. Een aantal hoogleraren is met emeritaat gegaan of afgevoerd, en er zijn op kerngebieden nieuwe hoogleraren aangesteld. Op

het gebied van Europees recht (inclusief mededingingsrecht) is Prof. Sap sterk vertegenwoordigd in het nationale en internationale debat; voor staatsrecht geldt dat evenzeer voor Prof. Zoethout en voor bestuursrecht Prof. Ortlep. Versterking is gevonden in de persoon van Prof. Janse (encyclopedie van de rechtswetenschap, rechtstheorie en rechtsfilosofie) en Prof. Sluiter (strafrecht en strafprocesrecht). Bij privaatrecht is Prof. Van Wechem (corporate legal counseling) benoemd. Voorts is Prof. Malsch benoemd op de leerstoel empirical legal studies en Prof. Janssen op de leerstoel Rechtsantropologie. Ook op UHD en UD-niveau zijn belangrijke aanwinsten te melden, waaronder bijvoorbeeld Dr. Brinkhoff (strafrecht).

In het voortgezette en het nieuwe onderzoeksprogramma is beoogd zoveel mogelijk aan te sluiten bij belangstelling en capaciteiten van onderzoekers. Het zwaluwstaarten van het vernieuwde programma met de actuele onderzoeksthema's Veilige stad en het Sectorplan Rechtsgeleerdheid maken deze doelstelling sterker. Binnen het OU programma Veilige stad hebben onderzoekers multi- en interdisciplinair en samenwerkend innovatieve plannen kunnen indienen, vele daarvan zijn gehonoreerd en passen uitstekend binnen het herziene programma. Inmiddels heeft dit geleid tot verbeterde resultaten qua onderzoeksoutput. Het sectorplan Rechtsgeleerdheid (samenwerking tussen rechtenfaculteiten rond kernthema's zoals Transformatieve globalisering van het recht) zal naar wordt aangenomen ook binnen de OU (in samenwerking met UvA, UM en UvT) tot focus leiden op de kernthema's die worden toebedeeld. Deze thema's en de daarvoor gemaakte keuzes passen naadloos binnen het vernieuwde onderzoeksprogramma, en zullen dit zeker versterken, ook omdat de daaraan gekoppelde funding zal leiden tot ophoging van de onderzoekscapaciteit RW.

De ambities binnen het vernieuwde onderzoeksprogramma liggen aldus hoger dan in het voorgaande programma 2014-2019. Kernpunten daarbij zullen zijn versterking van de meta-juridische component door expliciet ruimte te bieden voor fundamenteel verdiepend onderzoek op de genoemde thema's individualisering en vernetwerking als kenmerken van de nieuwe samenleving. De publicatiestrategie zal daarop worden aangepast, waarbij veel verwacht wordt van de genoemde incentives die voortkomen uit het OU-programma Veilige stad en het Sectorplan Rechtsgeleerdheid. Naar de aard zal een belangrijk deel daarvan bestaan uit grensoverschrijdende publicaties. De strategie zal daarop worden aangepast door benchmarks (kpi's) inzake internationaal en anderstalig publiceren in peer reviewed A-tijdschriften (minstens 1 artikel per drie jaar voor fulltime-onderzoekers, afgeleide criteria voor andere aanstellingen). Publiceren over nationaal recht (mits wetenschappelijk op niveau) zal daarbij niet worden veronachtzaamd maar kan natuurlijk dienen als opmaat naar internationale publicaties en grensoverschrijdend debat. Dit zal tevens moeten kunnen leiden tot meer werfkracht voor 2^e geldstroom en 3^e geldstroomfinanciering; de publicatiestrategie zal ook daarop worden aangepast.

Voor promovendibeleid geldt dat sterkere inbedding in de thema's wordt bewaakt, onder meer door de onderzoekscommissie die de trajecten monitort (van belang daarbij is de vaststelling dat bij RW het aantal buitenpromovendi het aantal interne promovendi aanmerkelijk overschrijdt, hetgeen een bijzondere aanpak vergt).

Deelname aan beoordelingscommissies extern is gesuggereerd, en zal worden bevorderd. De netwerken van de zittende en nieuw benoemde hoogleraren maken dat deze suggestie van de vorige midterm review zeker met succes zal kunnen worden opgevolgd. Herinvestering van (een deel van) de promotiebonus in de vakgroep waarbinnen promoties worden gerealiseerd is inmiddels vast beleid van de faculteit CenR. Stimulering van onderzoekers is een speerpunt voor de verantwoordelijken voor de uitvoering van het hernieuwde onderzoeksprogramma, en zal verder worden bevorderd. Congresorganisatie en –deelname zullen ook daarbij stimulerend kunnen werken, en worden gefaciliteerd. Tenslotte is de suggestie boekenreeks met succes opgevolgd (twee bundels); een volgende publicatie is reeds voorzien binnen het deelgebied privaatrecht (AI en privaatrecht).

Prof. mr. J.G.J. Rinkes
mr. dr. M.C.E. van der Vleuten
mr. dr. A.H. Lamers (red.)

0.2.2 De ‘opbrengst’ van de facultaire meeting 2018

De herziening van het lopende onderzoeksprogramma heeft tot de volgende voorstellen geleid.

- Heldere aansluiting bij het universiteitsbrede thema ‘de veilige stad’ (Safety in Urban Environments), als research focus en speerpunt voor onderzoeksprofilering van de instelling.
- Verknoptheid zoals beschreven in het lopende programma (2013-2019) is een breed begrip. Onderzoekers zouden duidelijke aansluiting bij dat thema zichtbaar moeten maken in hun publicaties zodat op termijn deze wijzen van verknoptheid minder abstract en duidelijker zichtbaar worden.
- De verknoptheid wordt bij voorkeur ook tot uitdrukking gebracht in cross-over onderzoek van privaatrecht met andere rechtsgebieden zoals het bestuursrecht en het strafrecht. Een voorbeeld is onderzoek op het gebied van ‘het nieuwe werken’ in die zin dat de klassieke arbeidsverhoudingen zoals die tussen werkgever en werknemer alsmede die tussen ondernemingen en zzp-ers¹ (in de zin van kleine ondernemers die hun ondernemersactiviteiten alleen, dus zonder personeel in dienstbetrekking, uitvoeren) beginnen de wringen. Dat zal niet alleen grote gevolgen voor het arbeidsrecht hebben maar ook voor de daarmee sterk samenhangende sociale zekerheid. Op dit onderzoeksgebied treffen het bestuursrecht en het privaatrecht elkaar zodanig dat sprake is van grote overlapping/verknoptheid.
- Het onderzoek zou zich ook moeten richten op het leren van elkaar binnen en buiten Europa. Welke wegen en oplossingen bieden andere landen/rechtsstelsels voor bepaalde ontwikkelingen en problemen?
- Hoe ontwikkelen de zogenaamde platformen² in het recht zich in de komende jaren? Deze platformen zijn nog niet helemaal helder in te kaderen. Deze platformen brengen via internet (en apps) vraag en aanbod bij elkaar. Soms met ideële doelen maar niet zelden ook met strikte winstgedreven motieven. Deze platformen zijn soms te karakteriseren als tussenpersonen maar soms ook als een soort maatschap en wellicht een vennootschap. De juridische positie van de platformen is nog onduidelijk. Hoe dan ook zijn het allemaal netwerken waarbinnen personen al dan niet commerciële activiteiten aanbieden en uitwisselen. Het is gezien de snelle ontwikkeling van deze platformen van belang dat de juridische contouren van deze netwerkorganisatievormen in beeld worden gebracht.
- Ook de rechtspraak ontkomt niet aan het feit dat de maatschappelijke structuren wijzigen. Onderzocht zou moeten worden of het niet wenselijker is dat een breder netwerk van arbitrage zou moeten worden uitgerold zoals dat in bepaalde branches al is gedaan. Daarbij is te denken aan het Kifid dat de arbitrage voor het bank- en verzekeringswegen verzorgt.
- Het staatsrecht is vanuit de gedachte van het netwerkdenken wellicht toe aan nieuwe inzichten. Daarbij is te denken aan de zogenaamde deep democracy waarbij de besluitvorming wordt verrijkt met de mening van een minderheid.

De te onderzoeken onderwerpen rondom het thema netwerk zijn in twee hoofdgroepen in te delen: enerzijds het identificeren en bieden van mogelijke problemen in het recht en anderzijds het normatief beschouwen en identificeren van maatschappelijke trends die hun invloed op het recht opeisen.

0.2.3 De Veilige Stad

In 2018 heeft de OU ingezet op het thema De Veilige Stad (Safety in Urban Environments), als research focus en speerpunt voor onderzoeksprofilering van de instelling. Vernieuwend, Open en Verbonden zijn

---

¹ Het begrip zzp-er is ondanks het feit dat het geen juridisch begrip is en zich ook slecht verhoudt met het systeem van het arbeidsrecht en het ondernemingsrecht nu zo ingeburgerd dat het niet meer is te negeren.

² Zie over deze thematiek ook: T.F.E. Tjong Tjin Tai, ‘Platformen als uitdaging voor het privaatrecht’, WPNR 7214. Ook hierover: Irina Domurath, Platforms as Contract Partners: Uber and beyond, *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2018, Vol. 25 (5) pp. 565-581.

de thema's van het huidige Instellingsplan van de OU. In dit plan is een aantal strategische ambities van de OU verwoord voor de periode 2018-2022 (verbetering reputatie als onderzoeksinstelling, herkenbaar onderzoeksprofiel, multidisciplinair en interdisciplinair onderzoek. Dit is uitgewerkt in een thematisch raamwerk Digital, Accessible, Learning and Innovation (DALI). Het programma bevat drie thema's, de Veilige stad als een complex system van netwerken, de ontwikkeling naar een Veilige Stad, en het versterken van de positie van het individu en van de Veilige stad-gemeenschap door design oplossingen.

Voor het onderzoeksprogramma 2020-2025 RW geldt dat de lopende onderzoeken van RW-onderzoekers binnen het brede onderzoeksprogramma de Veilige Stad met name een plaats vinden in de subthema's Veiligheid en Verknoopt, en daar naadloos in passen.

0.2.4 Sectorplan rechtsgeleerdheid

In maart 2019 zal het sectorplan rechtsgeleerdheid als onderdeel van het sectorplan SSH (Social Sciences and Humanities) voor RW zijn beslag krijgen in een aantal uitgewerkte voorstellen; RW zal daartoe samenwerken met Tilburg University, de Universiteit Maastricht en de Universiteit van Amsterdam. Ten tijde van het schrijven van de onderhavige herziening van het onderzoeksprogramma RW zijn de definitieve voorstellen nog niet bekend. Het sectorplan kent de algemene doelstelling verbetering van de doorstroming en participatie, met name versterking van de aanwas en carrièremogelijkheden voor jonge onderzoekers en het bevorderen van diversiteit en gender-equality.

RW heeft binnen de samenwerking gekozen voor twee van de drie sub thema's van het programma Transformatieve werking van globalisering van het recht. Gekozen is voor (a) transformation of legitimacy: democracy, rule of law and accountability, en (b) effective legal protection. Dit wordt geconcretiseerd in het voorstel voor een nieuwe onderzoeksgroep die onderzoek zal gaan verrichten in de context van het (deel-)onderzoeksprogramma Transformative effects of globalisation in law and the Netherlands.

Deze ontwikkeling (Sectorplan Rechtsgeleerdheid) krijgt een plaats in het herziene onderzoeksprogramma RW binnen het onderzoeksthema "Voorbij nationale grenzen: de invloed van Europeanisering en globalisering van het recht", en zal daar tot grote versterking leiden van de onderzoeksoutput, zo mag worden verwacht.

In dit verband moet ook nog kort worden gewezen op de taakstelling van de OU binnen de Nationale wetenschapsagenda. OU focust op drie thema's, (1) digital learning, (2) criminal law, en (3) learning, resilience and innovation. De doelstellingen van het hernieuwde onderzoeksplan RW 2020-2025 sluiten in dat opzicht aan bij subthema's (2) en (3). Inzake criminal law wordt veel onderzoek verricht binnen de Veilige stad door criminologen en onderzoekers van andere disciplines. De wijze waarop burgers hun weg vinden in een geïndividualiseerde maar zeer verknoopte netwerksamenleving kan aldus worden ondergebracht in subthema 3 (learning resilience and innovation). Datzelfde geldt voor een aantal projecten binnen de Veilige stad waaraan RW-onderzoekers deelnemen, zoals Artificial Intelligence, self-driving vehicles etc.

0.2.5 Overige contouren, outputdoelstellingen en keuze voor Nederlands recht

De doelstelling inter- en multidisciplinariteit die een meerwaarde biedt aan het onderzoeksprogramma zal met name worden gerealiseerd via de hierboven beschreven belendende programma's Veilige stad en sectorplan Rechtsgeleerdheid.

Qua outputdoelstellingen wordt uitgegaan van de volgende randvoorwaarden: kwaliteitsindicatoren moeten onderzoekers helpen in het maken van keuzes voor publicaties en andere vormen van onderzoeksoutput, en het indelen van de beschikbare onderzoekstijd faciliteren. Daarnaast dienen de indicatoren nuttig te zijn bij het voeren van resultaat- en ontwikkelingsgesprekken, en handvatten te bieden voor de inrichting van aanstellings- en loopbaanbeleid. In overleg met de decaan en de onderzoekscommissie CenR zullen indicatoren en targets worden ontwikkeld (enkele daarvan zijn in het voorgaande al aangeduid), mogelijk in aansluiting met de keuzes ter zake die zijn of worden gemaakt

door verbonden rechtenfaculteiten van UvT, UM en UvA, waarmee RW zal gaan participeren in het sectorplan Rechtsgeleerdheid.

De keuze voor Nederlands recht is ingegeven door de focus van OU-RW op Nederlandstalig onderwijs in de rechtsgeleerdheid (het is OU niet toegestaan Engelstalige opleidingen te verzorgen). Dit noodzaakt ook op het gebied van onderzoek tot focus op Nederlands recht, waarbij aangetekend zij dat – zoals bekend – de doorwerking van Europees en internationaal recht in het nationale Nederlandse recht onmiskenbaar is, evenals de wisselwerking tussen nationaal Nederlands recht en grensoverschrijdend recht. Het globaliseringsthema maakt dit duidelijk en herkenbaar.

RW stelt zich aldus binnen dit herziene programma ten doel het internationaal publiceren ter verbreding van het debat, teneinde het podium te vergroten en met de doelstelling de rechtsvergelijking te faciliteren. Nationaal publiceren dient de ontwikkeling, diepgang en nadere uitwerking van de eigen rechtsorde.

Als het gaat om het formuleren van kpi's zijn voor het hernieuwde onderzoeksprogramma de sub-thema's leidend. RW wil op die onderwerpen binnen vijf jaar toonaangevend en inspirerend zijn. De grootste uitdaging daarbij lijkt te zijn het fundamenteel onderzoek naar de verbondenheid van de juridische wetenschapsbeoefening binnen de thema's individualisering en vernetwerking. Daar ligt meta-juridische focus, en een uitdaging. Als kpi kan worden gestreefd naar een trekkersrol in dat debat voor RW. Het sectorplan zal daarbij een belangrijke impuls kunnen geven. Valorisatie door middel van moderne communicatie en social media, maar ook via congressen en presentaties zullen deze trekkersrol kunnen verstevigen.

Hoofdstuk 1 De totstandkoming van het onderzoeksprogramma

1.1 Uitgangspunten

De faculteit CenR, deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen ambieert met het voorliggend onderzoeksprogramma 2020-2025 evenals in het aflopende programma 2014-2019 zowel kwalitatief als kwantitatief een vakgroepoverstijgende en vakgroepdoorsnijdende onderzoeksparticipatie en –realisatie te bevorderen. Hiermee wordt ook recht gedaan aan de randvoorwaarden voor een onderzoeksprogramma die kunnen worden gevonden in: 1) Een duidelijk leitmotiv, 2) inhoudelijk, 3) vakgebiedoverstijgend, 4) samenbindend en 5) een metajuridische potentie. Kenmerkend is dat het programma breed wordt gedragen in de faculteit, deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen (er is geen onderverdeling naar deelrechtsgebieden, onderzoeksgroepen of vakgroepen). Samenhang en samenbinding zijn daarbij trefwoorden. Het programma 2020-2025 richt zich aldus op een verankering van gezamenlijk onderzoek. In het nieuwe programma is ruimte voor meer grensoverschrijdend (internationaal) onderzoek; daarnaast is het de ambitie van de faculteit, deelwetenschapsgebied Rechtswetenschappen, om op de kernpunten van het onderzoeksprogramma te komen tot meer fundamenteel (rechtstheoretisch) onderzoek op de thema's individualisering en vernetwerking.

Vanuit die randvoorwaarden en ambitie is ter voorbereiding op het onderzoeksprogramma 2014-2019 een uitvoerige inventarisatie verricht van een diversiteit aan ontwikkelingen in de samenleving. Het thema 'economische en maatschappelijke verdichting' werd als vertrekpunt genomen, maar tegelijkertijd werd open gestaan voor andere ontwikkelingen en thema's. Er werd deskresearch verricht naar de rapporten van verschillende 'denktanks' en adviesorganisaties, waaronder de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), het Wetenschappelijk onderzoeks- en documentatie centrum (WODC), de Raad voor openbaar bestuur (Rob), de Sociaal Economische Raad (SER), de Rijksbrede kennisagenda, het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) en de Ombudsman. Bij de continuering van het onderzoeksprogramma voor 2020-2025 zijn deze bevindingen verder doorgezet in het nu voorliggende programma (zie voor de oorspronkelijke achtergrond het onderzoeksprogramma 2014-2019, p. 4 en 5, in bijlage), met invlechting van de nieuwe onderzoeksdoelstellingen die voor RW voortvloeien uit het OU brede onderzoeksprogramma Veilige stad en het sectorplan Rechtsgeleerdheid.

1.2 Ontwikkelingen

Zoals gezegd is het voorliggende onderzoeksprogramma gebaseerd op een aantal belangrijke (en blijvende) ontwikkelingen die kunnen worden waargenomen in de (moderne) samenleving. De Rijksbrede Kennisagenda verwoordt dit als volgt: "Tot 2025 wordt de verwevenheid van (verschillende) systemen in de wereld steeds groter. De mondiale economie ontwikkelt zich steeds meer tot een wereldwijd 'grid', een netwerk van stromen goederen, kapitaal, informatie en mensen dat regio's, sociale groeperingen en economieën onlosmakelijk met elkaar verbindt. De 'verdichting' van de wereld versterkt wederzijdse afhankelijkheden en maakt het wereldsysteem complexer."³

Om de dynamiek en ontwikkelingen in de samenleving te kunnen duiden is ook aansluiting gezocht in de sociologie, aangezien deze wetenschap de samenleving als zodanig probeert te duiden. Hoewel sociologen niet allen dezelfde termen gebruiken om de moderne maatschappelijke dynamiek (ontwikkelingen, overgangen en/of transformatie) te duiden, komen zij wel allen tot de vaststelling dat de moderne maatschappij gekarakteriseerd wordt door de volgende ontwikkelingen: globalisering, convergerende technologische ontwikkelingen (en de daarmee gepaard gaande informatisering en digitalisering), het wegvallen van traditionele instituties, collectiviteiten en structuren. Deze

---

³ Zie de Notitie van het Strategiebeeraad Rijksbreed, 'Rijksbrede Kennisagenda, Fase 1- Trends en Ontwikkelingen', p. 11, november 2010.

ontwikkelingen hebben invloed op de relatie tussen mensen en bedrijven onderling en op de relatie overheid-burger en dus op de samenleving als geheel.

Moderne sociologen zoals Bauman, Beck en Castells hebben zich uitgesproken over de aard en 'staat van zijn' van de moderne samenleving en spreken respectievelijk over de samenleving als uitingvorm van 'liquid modernity', de risicomaatschappij en de netwerksamenleving.⁴ Ook Castells en Bauman schrijven over het wegvallen van bestaande structuren en hiërarchieën. Bauman beschrijft zijn perceptie van de samenleving als de 'moderne vloeibare samenleving', waar tijd en plaats continu aan verandering onderhevig zijn en niet meer volgens vaste structuren en patronen verlopen. Hij geeft vier kenmerken voor de term 'liquid modernity'. Vooreerst betreft dit de toestand waarin de maatschappelijke organisatie en structuur niet langer op een begrijpelijke wijze in een bepaalde tijdsperiode voort bestaan. Ten tweede heeft de term betrekking op de scheiding tussen politiek en macht die voorheen als eenheid werden aanzien. Ten derde wordt het maatschappelijke en sociale karakter van een samenleving niet meer gezien als een structuur, maar als een netwerk. Ten slotte stelt Bauman dat het denken en plannen op termijn wordt ingeruild voor een meer projectmatige benadering.

De fluïditeit van de samenleving, de vernetwerking en individualisering kunnen echter ook negatieve effecten met zich brengen. Hoewel de term 'vernetwerking' een verbinding impliceert, is deze verbinding vaak geen vaststaande structuur met duidelijke rollen, functies en betekenissen. Steeds vaker wordt de samenleving gekenmerkt door losse, tijdelijke verbindingen die niet worden aangegaan met het oog op een lange termijn betrokkenheid. Daarenboven brengt vernetwerking niet zonder meer een basis van solidariteit en waardevolle verbinding tussen mensen onderling met zich mee.⁵ Het besef dat niemand de controle meer heeft leidt ertoe dat onzekerheid een blijvend fenomeen is, hetgeen kan leiden tot polarisatie, uitsluiting en een angst-mentaliteit, aldus Castells en Bauman. De betrokkenheid van eenieder in de samenleving blijft een aandachtspunt.⁶

1.3 Keuze voor twee centrale thema's

Geconcludeerd is dat het vertrekthema 'economische en maatschappelijke verdichting' niet op zichzelf staat, maar onderdeel uitmaakt van twee blijvende en groeiende ontwikkelingen: 'vernetwerking' enerzijds en 'individualisering' anderzijds. Deze twee thema's zijn dan ook als uitgangspunt genomen voor een verdiepingsslag in de onderzoeksstrategie. Aangezien deze thema's ook als metajuridisch en tegelijkertijd rechtsgebied doorsnijndend zijn te kwalificeren is een uitvoerige nadere literatuurstudie verricht waarvan de hoofdpunten in de volgende paragraaf worden beschreven.

Van belang is dat dit nieuwe onderzoeksprogramma via beide thema's voortborduurde op het eerste programma 'Kennis en Verantwoordelijkheid in het Recht en het programma 2014-2019 'Recht in een geïndividualiseerde netwerksamenleving'. De focus op complexe (samenhangende) rechtsverhoudingen en de positie van kennis/informatie en verantwoordelijkheid blijft van belang, maar wordt omkaderd en aangevuld door bredere en blijvende ontwikkelingen in de samenleving. Daarbij wordt de positie van 'kennis' aldus niet (meer) als losstaand gegeven bestudeerd, maar staat voornamelijk de relatie tussen partijen centraal. Vanuit dat perspectief wordt ook gekeken *hoe* met kennis en informatie in een rechtsverhouding of netwerk van partijen wordt omgegaan door 'rechtsgebruikers'.

In de volgende paragraaf worden de centrale thema's nader uiteengezet.

---

⁴ Andere termen om de modern samenleving te duiden zijn 'global society', of 'multicultural society'.

⁵ Zie hierover ook J. Berting, *De versplinterde samenleving - de gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21ste eeuw*, Eburon: mei 2006.

⁶ Jules Polonetsky and Stacey Gray, the Internet of Things as a Tool for Inclusion and Equality, 69 *Federal Communications Law Journal* (2017) pp. 103-119.

Hoofstuk 2 De thema's besproken

2.1 Vernetwerking

Globalisering, digitalisering/informatisering, sociaal culturele bewegingen en de herstructurering van kapitalisme en 'statism' zorgen voor verdichting en verwevenheid binnen de samenleving. Systemen, actoren en factoren zijn zodanig met elkaar verweven geraakt, dat er een scala aan netwerken is ontstaan. Deze variëren in dichtheid, nabijheid, intensiteit, wederkerigheid en diversiteit. Het is duidelijk dat alles en iedereen steeds meer met elkaar verbonden is.

Van Dijk formuleert de netwerksamenleving als volgt:⁷

"A modern type of society with an infrastructure of social and media networks that characterizes its mode of organization at every level: individual, group/organizational and societal. Increasingly, these networks link every unit or part of this society (individuals, group and organizations). In western societies the individual linked by networks is becoming the basic unit of the network society"

Ook de socioloog Castells heeft uitvoerig onderzoek verricht naar de netwerksamenleving en hanteert de volgende begripsomschrijving:

*"A social structure which is characterized by networked communications technologies and information processing. This includes such social phenomena as economic interdependence among nations as well as globalization and social movements related to individual identity. A network society is a society whose social structure is made of networks powered by microelectronics-based information and communication technologies. By social structure, I understand the organizational arrangements of humans in relations of production, consumption, reproduction, experience, and power expressed in meaningful communication coded by culture. A network is a set of interconnected nodes. A node is the point where the curve intersects itself. A network has no center, just nodes. Nodes may be of varying relevance for the network."*⁸

Verder wordt de verknoping van relaties in de samenleving en de vervlechting van instellingen ook opgemerkt door andere auteurs, waaronder De Valk.⁹ Deze verwijst naar de verstrengeling van het recht, politiek, (kerkelijk), industrie, geloof, onderwijs arbeidsmarkt, etc. Een centraal kenmerk van de netwerksamenleving is de transformatie binnen het domein van de communicatie, de media inbegrepen.¹⁰ Het is dus duidelijk dat deze vervlechting geen losstaand gegeven is maar een karakteristiek van de hedendaagse maatschappij.

Daarnaast zijn er nog andere specifieke kenmerken en implicaties waar te nemen. Zo leeft men thans in een informatie-economie en wereldeconomie. Het begrip wereldeconomie duidt op strategische kernactiviteiten die de potentie hebben om als real time unit te dienen op globaal niveau. In een informatie-economie zijn kennis, informatie, en technologische processen alsmede het managen daarvan een bron van productiviteit en concurrentie. Vergaande technologische ontwikkelingen gaan echter sneller dan de overheid en het bedrijfsleven kunnen bijhouden. Dit zorgt voor nieuwe mogelijkheden: een hoog niveau van welzijn, een hoog veiligheidsniveau, een langere levensduur en een hoger opleidingsniveau. Door nauwere economische relaties, kunnen kennis en kunde worden gecombineerd en kosten en risico's worden gespreid. Netwerkdernemingen worden gekarakteriseerd door (semi) autonome onderdelen die een gemeenschappelijk belang delen, maar ieder afzonderlijk hun eigen

---

⁷ J.A.G.M. van Dijk, *The Network Society* (derde editie), Londen: Sage 2012.

⁸ M. Castells, *The rise of the network society*, Wiley 2009.

⁹ K. de Valk, 'De ongreepbare samenleving', in: J.G.C. Dohmen en M.C.E.M. Draaisma (red.), *Een kwestie van grensoverschrijding. Liber amicorum P.E.L. Janssen*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009, p. 359-369.

¹⁰ M. Castells, *The rise of the network society*, Wiley 2009.

strategie en middelen hebben en een zelfstandige koers varen. Zo delen bedrijfsnetwerken bijvoorbeeld middelen om samen te kunnen opereren/concurreren op de markt.

Ook is er sprake van flexibele arbeid en werknemerschap. De opkomst van de netwerkonderneming leidt ertoe dat het oude begrip van arbeid onvoldoende aansluit bij de wijze waarop ondernemingen en individuen zich tot elkaar verhouden: flexibiliteit en individualisering van arbeid staan centraal. Dit betekent downsizing, subcontracteren en vernetwerking van arbeid. In dit kader wordt er gesproken over ‘timeless time’ en de ‘space of flows’. Met ‘timeless time’ wordt bedoeld dat de factor tijd, omwille van nieuwe informatie en communicatietechnologieën, nauwelijks nog een rol speelt. De ‘space of flows’ refereert naar het feit dat men elkaar niet meer ontmoet in fysieke ruimten, maar men meer en meer uitgaat van het op timesharing gebaseerde online werken.¹¹

Al deze aspecten brengen vooruitgang met zich, maar tegelijkertijd zijn er met de voordelen ook contradictoire ontwikkelingen waar te nemen: er zijn meer welvaartziekten dan ooit, er heerst -ondanks een hoog niveau van objectieve veiligheid- een gevoel van onveiligheid en onbehagen jegens (nieuwe, technologische) risico’s en onzekerheden. Door de intense verwevenheid van o.a. goederen en kapitaalstromen ontstaan onderlinge afhankelijkheidsrelaties, met als gevolg kwetsbaarheden voor de samenleving. We hebben te maken met oude en nieuwe veiligheidsrisico’s en onzekerheden, die niet meer eenzijdig op te lossen zijn, vanwege de nauwe verbondenheid van systemen/omgeving, actoren en factoren. Er worden steeds vaker multi-stakeholder groepen gevormd (publiek-private netwerken), teneinde samen om te gaan met onzekerheid en risico’s bijvoorbeeld op het gebied van duurzaamheid en convergerende technologieën.¹² De netwerksamenleving kent aldus ook keerzijden, zoals polarisatie en uitsluiting. Deze komen bijvoorbeeld tot uiting door de verzwakking van werknemersverenigingen, vakbonden en de welvaartstaat als geheel omwille van globalisering en de individualisering van arbeid. Naast de economie verandert ook de politieke wereld. De rol en de verantwoordelijkheid van de overheid verandert. Frissen spreekt in dit verband van horizontalisering (verschuivingen in macht), deterritorialisering (het wegvallen van grenzen) en virtualisering (virtuele werkelijkheden krijgen waarde).¹³

2.2 Individualisering en de belangenmaatschappij

Individualisering is volgens het SCP al sinds de Verlichting een blijvende ontwikkeling binnen de samenleving.¹⁴ Volgens Schnabel zijn individualisme en individualisering zowel empirische verschijningsvormen, als filosofische, politieke en morele concepten. “Het individualisme en de individualisering, zijn sterk empirisch van karakter: enerzijds het proces van toenemende verzelfstandiging van de afzonderlijke mensen in de samenleving, anderzijds het proces van toenemende verzelfstandiging van iedere mens in de loop van zijn ontwikkeling van boreling tot volwassene. In het ene geval leidt het proces van individualisering tot wat maatschappelijk gezien een cultuur van individualisme genoemd kan worden en in het andere geval tot wat psychologisch gezien een toestand van individualiteit mag heten.”¹⁵ Duidelijk is dat individualisering zowel sociale, culturele als economische aspecten heeft.

Wat precies de drijvende krachten achter individualisering zijn, is o.a. door Felling omschreven:¹⁶ Er is sprake van *de-institutionalisering*, hetgeen wil zeggen dat er een verzwakking van de binding van individuen plaatsvindt aan traditionele instituties als de kerken, het gezin, politieke partijen en vakbonden. Ten tweede is er sprake van *de-traditionalisering*, i.e. een afname van de steun voor

---

¹¹ M. Castells, *Communication Power* Oxford: Oxford University Press 2009m, p. 33-36.

¹² Zie over onzekerheid en risico als verschillende begrippen het WRR rapport *Evenwichtskunst. Over de verdeling van verantwoordelijkheden voor fysieke veiligheid*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2011.

¹³ P.H.A. Frissen, ‘De politieke partij in de netwerksamenleving’, *Liberaal Reveil 1* (42) 2001, p. 25-33.

¹⁴ Zie het SCP rapport ‘Individualisering en sociale integratie’, Den Haag: september 2004.

¹⁵ Ibid. voetnoot 18, p. 23.

¹⁶ A.J. Felling, P. Peters en P. Scheepers (red.), *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw: empirisch onderzoek naar omstreden hypothesen*. Assen: Van Gorcum 2000.

traditionele opvattingen en waarden. Ten derde is er sprake van *privatisering*. Dit houdt in dat sociale collectiviteiten, in het bijzonder de nationale staten, een afnemende betekenis krijgen. *Fragmentering*, waarbij er sprake is van een afname van de onderlinge samenhang tussen de opvattingen en waarden van individuen op verschillende levensgebieden, hangt hiermee samen. Ten slotte vindt er een toename plaats van verschillen in opvattingen tussen individuen, ook wel *heterogenisering* genoemd.

Hoewel deze krachten reeds lange tijd werkzaam zijn in de samenleving, worden zij alleen maar belangrijker en komen zij steeds sterker naar voren in de huidige economische en politieke context. Dit illustreert het belang en de relevantie van het onderzoeksprogramma. Hoewel empirisch niet kan worden gemeten tot hoever individualisering reikt (men spreekt ook wel van maatschappelijke dynamiek in plaats van individualisering), neemt met individualisering een hoog niveau van welzijn de keuzevrijheid enorm toe. Mensen uiten zich anders op grond van verschillende belangen/voorkeuren. Traditionele gezins- en familiesamenstellingen veranderen en worden ook complexer. Het aantal eenpersoons huishoudens is stijgende. Onder andere door individualisering ontstaat ook ‘verharding’ in de samenleving en een gevoel van onbehagen (sociale onveiligheid, overlast en agressie) onder burgers.

Toch blijven mensen verbindingen aangaan om hun ‘identiteit’ te zoeken en te manifesteren. Interesses, (wezenlijke) belangen, hobby’s en common goals worden in netwerken wederom verenigd: dit zorgt voor een diversiteit aan belangengroeperingen en ‘sociale’ bewegingen, met een sterke zelforganisatie en lobby. Zo kan gedacht worden aan structurele en ad-hoc interest based maatschappelijke netwerkanrangements (b.v. patiënten, consumenten, ouderen, beroepsorganisaties, brancheorganisaties) op lokaal, landelijk en internationaal niveau.

Vernetwerking en individualisering lijken ogenschijnlijk contradictoire begrippen die elkaar uitsluiten. Dit is echter niet het geval. Het individu is immers ‘vernetwerkt’ en zoekt zijn eigen netwerken, afhankelijk van zijn individuele behoeften en stemmingen.¹⁷

In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de inhoudelijke onderzoeksvragen en onderzoeksdomeinen.

---

¹⁷ M. Castells, ‘The Networked Society’, in: M. Castells en G. Cardoso (eds.), *The Network Society. From knowledge to policy*, Center for Transatlantic Relations 2005, p.3-23. Te downloaden op: http://www.umass.edu/digitalcenter/research/pdfs/JF_NetworkSociety.pdf

Hoofdstuk 3 Onderzoeksvragen en domeinen van onderzoek

3.1 Vernetwerking, individualisering en het recht

De huidige maatschappelijke dynamiek wordt gekenmerkt door twee thema's: vernetwerking en individualisering. Dat deze twee thema's niet op zichzelf staan en hun inbedding hebben in de context van rationalisering, internationalisering, informalisering en voortschrijdende technologische ontwikkelingen, werd geïllustreerd in de voorafgaande paragrafen.

De relevante vraag is, wat vernetwerking en individualisering betekenen voor het recht. Duidelijk is dat op bijna alle rechtsgebieden sprake is van een meergelaagdheid en een meerledigheid.¹⁸

Er wordt gesteld dat recht de samenleving kan ordenen, maar wat is de invloed van vernetwerking en individualisering op de ordende functie van het recht?¹⁹ In een netwerksamenleving is er minder hiërarchie. Het betreft complexe relaties en verbindingen waarbij het centrum verdwijnt en de verzelfstandiging van het individu (en zijn belangen en drijfveren) toeneemt. Dienen we het recht daarom anders in te richten? Of vormt juist het recht een 'poortwachtersfunctie', die rechtsbescherming en rechtszekerheid kan blijven bieden en de beginselen van onze democratische rechtsstaat blijft waarborgen?

Dit roept vragen op zowel naar horizontale relaties van mensen/bedrijven onder elkaar, als naar de verticale verhoudingen tussen overheid-burgers in relatie tot de publieke taken, de soevereiniteit en de manier waarop wet- en regelgeving moet worden vormgegeven (open of gesloten normen). Ten aanzien van horizontale relaties en vernetwerking zijn er consequenties. De vraag kan worden gesteld of en welke gevolgen informalisering en vernetwerking in complexe relaties hebben voor bijvoorbeeld het privaatrecht en het burgerlijk procesrecht in algemene zin. Deze vraag is eveneens relevant voor andere rechtsgebieden, zoals het Europees recht, het bestuursrecht en het strafrecht. Ook op rechtstheoretisch vlak kunnen er vragen worden gesteld: wat betekent een netwerkmodel – in plaats van een poldermodel – voor de doelstellingen van het recht? En betekent het (voor-)uitzicht van een fluïde netwerk en informatiesamenleving ook een fluïde (onvoorspelbare) ontwikkeling in de rechtsontwikkeling die de rechtszekerheid beïnvloedt?²⁰ En wat houdt individualisering in voor de economische rechten, verzorgingsrechten en verzekeringsmogelijkheden van mensen? Ook vanuit een meer rechtsfilosofisch perspectief kan gevraagd worden naar de betekenis van solidariteit en sociale cohesie in een tijd waarin wordt gehamerd op de eigen, individuele verantwoordelijkheid.

Vernetwerking en individualisering zijn dus thema's die relevant zijn voor al de domeinen van het recht en die om nader onderzoek vragen. Het voorliggend onderzoeksprogramma probeert deze nood in te vullen en een kader te scheppen om studies te verrichten op deze belangrijke terreinen. In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op de algemene onderzoeksvraag en de thematiek voor verder onderzoek. Daarbij is tevens gebruik gemaakt van de input van onderzoekers ter gelegenheid van de bespreking van de herziening van onderhavig programma (2018/19).

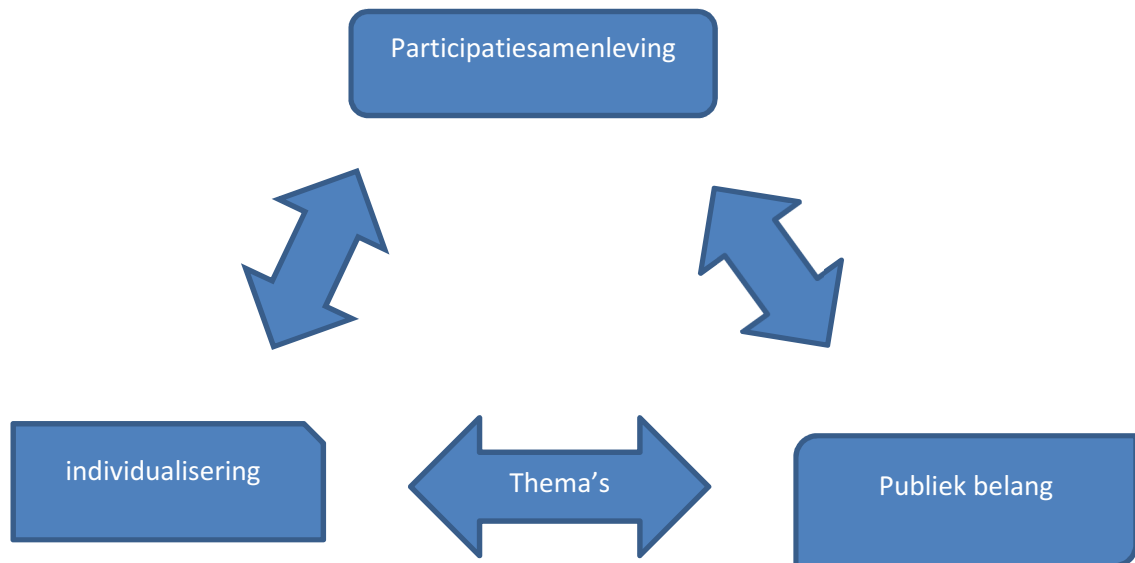
---

¹⁸ W. van Gerven en S. Lierman, *Beginselen van het Belgisch Privaatrecht, Algemeen deel*, Kluwer, 1968, heruitgave 2010. Van Gerven en Lierman stellen dat het onderscheid tussen privaatrecht en publiekrecht vervaagt, omdat er sprake is van constitutionalisering van ieder rechtsdomein door de door- en horizontale werking van grond- en mensenrechten, door erkenning van bepaalde basisconcepten en doordat traditioneel publiekrechtelijke taken worden geprivatiseerd. Zie voor een bespreking ook M. Adams en W. Witteveen, 'Gedaantewisselingen van het recht', *NJB* 04-03-2011, afl. 9, p. 540-546.

¹⁹ W. Witteveen, *De geordende wereld van het recht*, Amsterdam University Press 2001

²⁰ Zie bijvoorbeeld I. Giesen, *Golvende rechtsontwikkeling*, AV&S nr. 1, februari 2006, p.1.

In schematische zin was een gezichtspunt voor herziening het volgende schema:

Uit deze relaties vloeien binnen de vernetwerking tal van stimulerende thema's voort. Trefwoorden zijn dan schoon, heel en veilig, rolvermenging publiek-privatrecht, sancties en ethische aspecten (inclusief alternatieven en herstelrecht), zelfbeschikking en normoverschrijding, legitimiteit, principes (van de democratische rechtsstaat), vernetwerking in meerdere dimensies (ook netwerken vormen netwerken), etc. Uit deze uitdagende bron zijn de volgende onderzoeksvragen en thema's ontwikkeld als richtinggevend voor het RW onderzoeksprogramma.

3.2 Onderzoeksvraag en thematiek

De algemene onderzoeksvraag van dit programma luidt als volgt:

Hoe functioneert het recht in de geïndividualiseerde netwerksamenleving, rekening houdende met (nieuwe) verweven rechtsverhoudingen, rechtsvormers en rechtsbronnen en kan het recht een rol spelen in het creëren, bestendigen en ordenen van verbindingen?

Door middel van domeinen, ofwel sub thema's, wordt er nadere invulling gegeven aan de voor ogen staande thematiek.

1. *Verknoopt: multidimensionale en meerpartijenverhoudingen in het recht*

Sinds de laatste decennia wordt de rechtspraak steeds vaker geconfronteerd met zaken waarin de bestaande rechtsregels maar met moeite een uitweg kunnen bieden voor ontstane conflicten.²¹ Niet zelden ontmoeten meer dan twee partijen elkaar in multidimensionale contractverhoudingen. Beekhuis vroeg zich reeds in 1953 af of de geldende rechtsregels nog wel aansluiten bij de maatschappelijke en/of economische realiteit.²² Sindsdien zijn maatschappij en economie echter alleen nog maar complexer geworden. Een relatief nieuw

---

²¹ A.L.H. Ernes en A.H. Lamers, 'Groepscontracten als antwoord op de economische verdichting van de samenleving', WPNR 6937, 2012, p. 415

²² J.H. Beekhuis, 'Rede uitgesproken bij de overdracht van het rectoraat der Rijksuniversiteit te Groningen op 21 september 1953' in *Geschriften van J.H. Beekhuis*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989, p. 177.

aspect is bovendien de toepassing van Artificial Intelligence, dat het recht voor nieuwe vragen stelt.²³ De uitgangspunten waarop onze rechtsregels zijn gebaseerd zijn echter nauwelijks veranderd en hebben in principe niet meebewogen met de veranderende maatschappij en economie. Deze ontwikkeling doet zich op het gebied van het privaatrecht met name voelen in het contractenrecht, het leerstuk van de samenhangende rechtsverhoudingen in het bijzonder. Steeds meer partijen gaan zich specialiseren. Hierdoor neemt de onderlinge concurrentie af, maar ontstaat tegelijkertijd een grotere wederzijdse afhankelijkheid.²⁴ Men zou zich zelfs kunnen afvragen of deze verdichting van economische relaties niet tot gevolg heeft dat de partijautonomie uitgedrukt in de geopenbaarde wil, niet meer kan gelden als basis voor de gebondenheid aan een overeenkomst. Deze gedachte steunt mede op de idee dat men gehouden is rekening te houden met de gerechtvaardigde belangen van de wederpartij, ook in de verhouding tot derden.²⁵ Van Gerven en Lierman formuleren deze gedachte als volgt:

*dat “geen enkel recht of bevoegdheid nog naar willekeur [...] mag worden uitgeoefend. Op elke titularis van een subjectief recht rust thans de plicht om rekening te houden met de belangen van de medemens en van de maatschappij in globo.”*²⁶

Ons contractenrecht is nog steeds gebaseerd op de gedachte dat de rechtssfeer van het contract zich beperkt tot partijen. Het uitsluitend denken in economische verdichtingsverhoudingen teneinde de vraag te beantwoorden hoe de veranderde economie en het recht zich tot elkaar dienen te verhouden, zal echter onvoldoende ruimte bieden. Men kan zich afvragen of een contract in een samenhangende rechtsverhouding wel kan bestaan zonder die andere contracten.

Voor het strafrechtelijk onderzoek betekent dit dat bijzondere aandacht gegeven zal worden aan de gevolgen van de hierboven aangeduide ontwikkelingen voor de rollen in het strafproces en de normering van die verhoudingen onder toenemende EU bemoeienis. Bijv. wat gebeurt er ten aanzien van de bewijsbeslissing door de rechter (nationaal en internationaal); welke ruimte heeft de rechter in het proces? De technologische veranderingen hebben evenzeer gevolgen voor materieel en formeel strafrecht. De binding aan een persoon of plaats vormt geen afspiegeling van wat nodig is om aansprakelijkheid adequaat te beschrijven of onderzoeksbevoegdheden te regelen/normeren naar de behoeften van de tijd. Daarin is cybercrime een bijzondere casus van een bredere problematiek van aanpassing van het recht aan snel wijzigende omstandigheden, waarbij vaak gekozen wordt voor ruimer omschreven normen en meervoudigheid in de handhaving (straf-, bestuurs- of privaatrechtelijk). Ook op andere gebieden waar het strafrecht aangewend wordt als antwoord op gevaar of risico kan onderzoek veel opleveren over hoe het recht zich ontwikkelt.

Een ander aspect is de bredere inzet van het strafmiddel buiten het OM en de strafrechter om. Daarbij is te denken aan de bestuurlijke boete en, andersom, de in 2009 ingevoerde Wet dwangsom en beroep bij niet tijdig beslissen. Deze geeft de burger de mogelijkheid het bestuur te ‘straffen’ als ze haar werk niet tijdig doet.

---

²³ Karni Chagal-Feferkorn, *The Reasonable Algorithm*, 2018 *University of Illinois Journal of Law, Technology and Policy*, Vol, 2018, Issue 1 pp. 111-148.

²⁴ J. Köndgen, *Selbstbindung ohne Vertrag*, Tübingen 1981, p. 145-148. Hij verwijst naar de theorie van Emile Durkheim in: *La division du travail social*, Deutsche Übersetzung, Über die Teilung der sozialen Arbeit, Frankfurt am Main, 1977. Een verwante gedachtegang kan worden aangetroffen bij P.S. Atiyah, *The rise and fall of freedom of contract*, Oxford 1979, p. 572 e.v.

²⁵ Vranken in Barendrecht e.a. (Nieskensbundel) 2000 p. 145-155 ‘Over partijautonomie, contractsvrijheid en de grondslag van gebondenheid in het verbintenissenrecht, p. 151.

²⁶ Walter van Gerven en Steven Lierman, *Beginnelen van Belgisch Privaatrecht I, Algemeen Deel, veertig jaar later*, Mechelen: Kluwer 2010, p. 404.

Over de diverse rechtsgebieden heen kan in algemene zin de vraag worden gesteld of de verhoudingen tussen procespartijen niet zodanig wezenlijk zijn veranderd in de loop der jaren, dat dit ook gevolgen zou moeten hebben voor het procesrecht. Meer specifiek op het gebied van het bewijsrecht lijkt het onderscheid tussen het publiek- en het privaatrecht - als het gaat om de normering van de waarheidsvinding en de 'waarheidsvindende' taak van partijen/rechter - niet langer altijd relevant. Onderzoek op dit terrein zou moeten leiden tot een antwoord op de vraag of het mogelijk én wenselijk is om te komen tot algemene regels van bewijsrecht die gelden voor de feitenvaststelling in elk geding.

Tot slot wordt opgemerkt dat burgers en de overheid zowel onderling als met elkaar steeds in nauwere relaties met elkaar komen te staan en dat deze relaties ook niet meer ophouden bij onze nationale grenzen. Het is nu de vraag wanneer het moment komt dat de op basis van de klassieke rechtsbeginselen²⁷ uitgewerkte rechtsregels, geen bevredigende oplossingen meer kunnen geven in de samenleving die wordt gedomineerd multidimensionale rechtsverhoudingen tussen meer dan twee partijen.

In het Sectorplan Rechtsgeleerdheid vallen onder de noemer 'effective legal protection' voor de OU relevante onderzoeksvragen zoals:

- hoe kan de positie van rechtszoekenden worden beschermd in een situatie waarin rechtsregels op verschillende niveaus bestaan (nationaal, Europees, internationaal) en waarbij effectieve macht verschuift naar private actoren
- hoe kunnen staten door verruiming van regels over rechtsmacht, en nieuwe vormen van samenwerking, effectieve rechtsbescherming bieden tegen private actoren die vanuit andere landen opereren, maar transnationale impact hebben op fundamentele waarden zoals milieubescherming, klimaat en gezondheid
- in hoeverre biedt privatisering van geschillenbeslechting in grensoverschrijdende gevallen adequate compensatie voor de verandering in traditionele rechtsbescherming
- hoe kan de strategie van de EU gericht op rechtsbescherming (bijvoorbeeld van consumenten) effectiever werken buiten het territorium van de EU-lidstaten?
- wat is in deze veranderende omgeving de rol van bovengevoerde mensenrechten?

De multidisciplinariteit van dit thema zal zeker worden ondersteund door onderzoek op het terrein van empirical legal studies.

2. *Voorbij nationale grenzen: de invloed van globalisering en Europeanisering op/van het recht*

De vernetwerking van de maatschappij vindt niet enkel plaats binnen Nederland maar is een globaal fenomeen. Zo kunnen de volgende ontwikkelingen worden vastgesteld op internationaal/Europees niveau:²⁸

- *verbreding* van handel en investeringen door een toenemende integratie van (ontwikkelande) landen in de wereldeconomie
- *verdieping* van de internationale arbeidsdeling door voortgaande specialisatie tussen landen en groeiende handel in tussenproducten
- *verschuivingen* in de (internationale) inkomensverdeling met kleinere verschillen tussen landen en grotere verschillen binnen landen
- *een toenemende druk* op grondstoffen, milieu en klimaat waardoor fundamentele veranderingen nodig zijn om de economische groei inpasbaar te maken in het streven naar een duurzame ontwikkeling

---

²⁷ Zoals het consensualisme, de partijautonomie in het bijzonder.

²⁸ Sociaal-Economische Raad, rapport 2012/04 van 15 juni 2012, Verschuivende economische machtsverhoudingen – Nederland kan blijven profiteren van welvaartsgroei in de wereld, samenvatting, p. 8.

- internationale *verknoping* van financiële instellingen en nationale overheden met beperkte transparantie van de onderliggende processen en producten
- *verbrotkeling* van governance op allerlei niveaus die coherente bijsturing van ongewenste ontwikkelingen bemoeilijkt en bevordering van een duurzame ontwikkeling in de weg staat
- *politisering* van het globaliseringsproces die tot uiting komt in een toenemende geopolitieke invloed op internationale handel en investeringen.

Vanuit deze veranderingen kan er (voor het Europees recht) onder meer gefocust worden op volgende onderwerpen:

- de 2020 strategie van de Europese Unie waarbij al de regio's actief moeten streven naar duurzaamheid en inclusieve groei op al de beleidsdomeinen. Het volstaat aldus niet meer om bepaalde economische doelstellingen te verwezenlijken indien er niet tevens rekening wordt gehouden met milieu- en sociale doelstellingen. In tegenstelling tot voorheen, worden niet-economische doelstellingen meer en meer verweven met economische overwegingen.
- de vier vrijheden die het mogelijk maken grensoverschrijdend te werk te gaan en netwerken op grotere schaal uit te bouwen maar tegelijkertijd tegemoet kunnen komen aan individuele, grensoverschrijdende wensen. De toenemende mate van buitenlandse investeringen en schaalvergroting leiden ertoe dat mensen van verschillende achtergronden naast elkaar komen te staan op de werkvloer. Mensen zijn hoger opgeleid, er is een toenemende focus op life long learning terwijl problemen met diploma-erkenning nog steeds zeer actueel zijn.
- het mededingingsrecht in het algemeen waarbij innovatie en specialisatie ertoe leiden dat bedrijven voortdurend met elkaar dienen te concurreren om te voldoen aan de steeds specifiekere wensen van de consumenten. Er is demonopolisering van de macht van de lidstaten en aanhoudende privatisering. Indien bedrijven afzonderlijk niet voldoende financiële draagkracht hebben zullen zij ook grensoverschrijdend samenwerken en kennis en kunde combineren. Er dient gewaakt te worden dat internationale netwerken geen afspraken maken die indruisen tegen het mededingingsrecht en hun macht niet misbruiken.
- het recht inzake staatssteun. De afgelopen jaren is er in diverse landen van de Europese Unie een toenemende mate van overheidsoptreden geweest in een aantal sectoren, waaronder de financiële sector. De verwevenheid en vernetwerking van de samenleving hebben ertoe geleid dat individuele marktpartijen financieel afhankelijker van elkaar zijn geworden en dat het duidelijk is geworden dat er een reële kans is dat banken failliet gaan waardoor miljoenen mensen geraakt worden. Wanneer staten zich inmengen en garanties en leningen verstrekken dient er over gewaakt te worden dat er geen onrechtmatige staatssteun wordt verleend.
- de alsmaar toenemende grensoverschrijdende publiek-private samenwerkingsverbanden zijn een uiting van het fenomeen van verdichting en vernetwerking en leiden ertoe dat kennis en kunde tussen de overheid en de private sector worden uitgewisseld.

Wat het staatsrechtelijk onderzoek betreft, dient het volgende te worden opgemerkt:

- Globalisering en Europeanisering heeft uiteraard ook vergaande consequenties voor nationale democratische en rechterlijke instituties en voor de burgers in de lidstaten. Steeds meer besluitvorming vindt plaats op Europees niveau, terwijl de implementatie en handhaving daarvan moet worden gerealiseerd op het nationale niveau. Waar deze processen lange tijd als vanzelfsprekend werden ervaren, zijn deze geleidelijk aan meer omstreden geraakt. De Europese instituties ontmoeten steeds meer kritiek vanuit de lidstaten. Dat geldt voor de instituties van de EU, maar ook voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. De democratisch-rechtstatelijke legitimiteit van deze instituties in het licht van deze ontwikkelingen is onderwerp van onderzoek, evenals de constitutionele consequenties van deze kritiek voor de nationale staten.
- Wat de positie van burgers betreft is de invloed van de Europeanisering eveneens evident. Bescherming van grondrechten vindt weliswaar primair plaats op het niveau van de nationale staten, maar het EVRM vormt in Nederland het belangrijkste toetsingskader voor

het overheidsoptreden. De individualisering van de samenleving heeft geleid tot een toenemend beroep op grondrechten. De analyse van en reflectie op de rechten van de mens in de pluriforme samenleving (de Nederlandse, maar ook die in andere landen) maakt dan ook deel uit van het staatsrechtelijk onderzoek.

Uitgewerkt in het Sectorplan Rechtsgeleerdheid onder de noemer ‘the transformation of legitimacy’ worden dan voor de deelname van de OU de volgende onderzoeksvragen gesteld:

- wat is de impact van Europeanisering en internationalisering op legitimiteitsprocessen die in het hart liggen van liberale democratieën?
- wat zijn de gevolgen van globalisering enerzijds en versplintering van de publieke sfeer anderzijds voor democratische rechtsvorming?
- zijn de internationale en Europese besluitvormingsprocessen voldoende transparant en open voor inspraak?
- is de doctrine van de machtenscheiding nog relevant in een globaliserende wereld?
- hoe kunnen verschillende rechtssystemen samenwerken om democratische en rechterlijke controle en verantwoordelijkheid te waarborgen?

3. *Veiligheid in de geïndividualiseerde netwerksamenleving: omgaan met onheil en onzekerheid*

Door verwevenheid van actoren en systemen is de samenleving kwetsbaarder geworden voor de keerzijden van een dusdanig verweven, verdichte samenleving: in het omgaan met individueel en collectief onheil, nieuwe risico's en onzekerheid ligt ook een belangrijke taak voor het recht: hoe spreiden we deze risico's en wie is verantwoordelijk, dan wel aansprakelijk? In hoeverre past het recht zich aan op de veranderde (markt)verhoudingen? Of dient het recht de maatschappelijke en economische ontwikkelingen slechts te faciliteren? Heeft het recht een antwoord - en zo ja, welk antwoord - op multidimensionale problemen, zoals binnen het milieu en het omgevingsrecht, de onzekerheid en risicovorming rondom technologische ontwikkelingen en keerzijden, offline en online vormen van geweld en criminaliteit? Ook het aansprakelijkheidsrecht en verzekeringsrecht kampen met vragen over de aansprakelijkheid en verzekering van nieuwe risico's,²⁹ onzekerheden en complexe sluipende schade. Nieuwe ontwikkelingen brengen nieuwe gevaren met zich mee. Door de veranderingen in de samenleving - en de veranderingen bij de overheid - wordt ook het strafrecht voor uitdagingen gesteld. Post 9/11-terrorisme, internetcriminaliteit, of grensoverschrijdende georganiseerde criminaliteit werpen nieuwe vragen op over de omgang met veiligheid en risico's.

Een ander belangrijk subthema binnen dit domein zijn de ontwikkelingen ten aanzien van verzekeringen. In feite is verzekering handel in onzekerheid (ver-‘zekeren’): de verzekeraar neemt in ruil voor een door de verzekeringnemer te betalen verzekeringspremie een risico over van de verzekerde. Dit uitgangspunt heeft allerlei consequenties en leidt tot tal van onderzoeksvragen.

Binnen het programma Veilige Stad spelen onder dit thema (deels: RW) projecten zoals:

- risico's beheersen in de veilige stad (de voorzorgsamenleving bij wetshandhaving en ggz)
- collectieve veiligheidsmaatregelen in Nederlandse steden (voluntarisme)
- veerkrachtige maatschappijen: de rol van steden

---

²⁹ Bijvoorbeeld: Amar Kumar Moolayil, The Modern Trolley Problem: Ethical and Economically-Sound Liability Schemes for Autonomous Vehicles, 9 *Case Western Reserve Journal of Law, Technology & the Internet*, 2018, pp. 1-32 en Antoniu Ovidiu Balint, The Concept of “Smart Mobility” – from Complex Ordinary Intelligent Transport Systems, *Contemporary Readings in Law and Social Justice* (9) 2, 2017 pp. 281-186.

- burgers voor veiligheid/ouderen in de stad en digitale media
- de digitale stad veiliger maken: zelfrijdende auto's en slimme rasters

4. *Verschuivingen in macht & bescherming: (nieuwe) rechtsvormers en rechtsbronnen in de geïndividualiseerde netwerksamenleving*

Recht functioneert niet in een vacuüm. Het wordt beïnvloed door de samenleving, maar de samenleving wordt ook beïnvloed door het recht: er is eerder sprake van een wisselwerking, een interactie. De relatie tussen recht en samenleving is dusdanig verweven; de samenleving 'juridiseert' en het recht 'vermaatschappelijkt', omdat er behoefte blijft aan normering. De vraag is, of de begrippen 'macht' en 'controle' zijn veranderd of gaan veranderen in een geïndividualiseerde netwerksamenleving, waarin nieuwe rechtsvormers en rechtsbronnen zijn ontwikkeld. Een andere vraag is, of de rechtsstatelijke waarborgen - de poortwachters van de democratische rechtsstaat - onverminderd hun waarde blijven houden. De rol van de overheid is veranderd, evenals die van burgers zelf. Men kan zich ook afvragen, of de grens tussen publiekrecht en privaatrecht meer en meer gaat vervagen, denk bijvoorbeeld aan contracten (met de overheid als partij) of op het gebied van marktregulering. De vraag rijst, of het bestuursrecht niet al te pragmatisch en te instrumentalistisch wordt gebruikt bij het ordenen en reguleren van de (problemen in) de samenleving; zoals bijvoorbeeld in het omgevingsrecht.

Onder dit thema zal ruimte bestaan voor het meergenoemde fundamenteel wetenschappelijk onderzoek op het kernthema van het programma: vernetwerking, en de betekenis daarvan voor het recht. Na de opmaat hiertoe (de twee gepubliceerde onderzoeksbundels onder het programma 2014-2019) zal de focus gericht worden op hetgeen de separate onderzoeksdomeinen bindt, en op welke wijze deze binding een hecht en deugdelijk rechtsfilosofisch kader kan krijgen. De doelstelling hiervan is vernieuwing van de doctrine en nadere bezinning op de dogmatiek, de beginselen die het recht kenmerken, in een sterk veranderende wereld.

5. *De rechtsverhouding tussen burger en bestuur in de netwerksamenleving*

De rechtsbescherming van de burger tegen de overheid (mede in relatie tot de veranderingen in de samenleving) vormt de rode draad in het bestuursrechtelijk onderzoek. De grondslagen van een democratische rechtsstaat spelen in het onderzoek een belangrijke rol. Verder gaat in het bestuursrechtelijk onderzoek vrijwel altijd aandacht uit naar interne en/of externe rechtsvergelijking.

Actuele ontwikkelingen in de samenleving hebben vaak invloed op de relatie tussen overheid en burger en leiden niet zelden tot vragen van rechtsstatelijke aard. Vaak komt dan de vraag op of een dergelijke ontwikkeling wel binnen ons rechtsstatelijke kader past en, als dat niet zo is, is er vervolgens de vraag of dat dan een probleem is? Vormt een maatschappelijke ontwikkeling vanuit rechtsstatelijk oogpunt een probleem, dan is het een uitdaging om door middel van juridisch wetenschappelijk onderzoek een oplossing te vinden die de maatschappelijke ontwikkelingen niet (te veel) belemmert en anderzijds recht doet aan de fundamentele rechtsstatelijke uitgangspunten van onze democratische rechtsstaat. Denk bijvoorbeeld aan het zoeken naar een balans tussen de wens van de overheid om efficiënt en effectief op te kunnen treden tegen overtredingen van bestuursrechtelijke regelgeving door de overtreder te bestraffen zonder tussenkomst van een rechter en de rechtsbescherming voor de overtreder in zo'n bestuurlijke strafprocedure. Het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens eist in dat

geval namelijk dat in zo'n procedure waarborgen van strafrechtelijke aard in acht worden genomen (bijv. de onschuldpresumptie).³⁰

Binnen bovenstaand algemeen kader kunnen veel thema's worden onderzocht. Hierna wordt een aantal van die thema's bij wijze van voorbeeld aangestipt. Centraal daarbij staat dat (in de huidige (netwerk)samenleving) bepaalde grondslagen van de democratische rechtsstaat onder druk staan.

Burgeremancipatie en wederkerigheid

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw wordt er gesproken over 'de emancipatie van de burger' ten opzichte van de overheid. Om die reden zou de relatie tussen burger en overheid tegenwoordig een zekere wederkerigheid³¹ en gedeelde verantwoordelijkheid impliceren. Emancipatie van de burger t.o.v. de overheid zou het ontstaan van een responsief en interactief (overheids-) bestuur bovendien bevorderen. Zo'n bestuur zou niet louter formeel-juridisch opereren, maar vrijheid laten aan burgerinitiatieven, een groot probleemoplossend vermogen aan de dag leggen, gebruik maken van maatschappelijke kennis en goed communiceren.³² Deze laatste opvattingen voeren vooral de laatste jaren de boventoon in beleidsstukken van de overheid. Wie het geheel aan ontwikkelingen kritisch bekijkt komt al snel tot de conclusie de geschetste ontwikkelingen afbreuk doen aan de grondslagen van de democratische rechtsstaat. Onder verwijzing naar de 'wederkerige rechtsbetrekking' tussen overheid en burger wordt er onderhandeld (het legaliteitsbeginsel staat daardoor onder druk). Het uitgangspunt is regelmatig 'voor wat hoort wat'. Ook wordt er gedacht over het invoeren van het concept van 'verantwoord burgerschap'.³³ De dienende functie van de overheid lijkt daarbij meer en meer uit het oog te worden verloren.³⁴ Dit leidt onder meer tot (onrechtmatige) ongelijke behandeling van burgers.

Een concreet voorbeeld betreft de praktijk van het sluiten van 'handhavingsconvenanten' door grotere partijen/bedrijven met een bestuursorgaan (bijvoorbeeld de belastingdienst³⁵). Wordt door een bestuursorgaan met een bepaalde partij een handhavingsafspraken gemaakt in een 'convenant' en houdt men zich daar aan dan wordt vervolgens niet meer (onaangekondigd) gecontroleerd.³⁶ Dit leidt tot welbewuste overtreding van de wet³⁷ (controles worden immers aangekondigd en in de tussentijd is het convenant een vrijbrief voor wetsovertredingen). Bij het sluiten van dergelijke convenanten kunnen vanuit rechtsstatelijk oogpunt diverse kanttekeningen worden geplaatst (bijv. ongelijke behandeling, het vergroten van risico's op het ontstaan van rampen zoals de Vuurwerkramp in Enschede).

De wederkerigheid leidt verder tot het stellen van niet realistische eisen aan de burger in het kader van de bestuursrechtelijke procedure. Men kan zich dan ook de vraag stellen in hoeverre er sprake is van equality of arms in de bestuursrechtelijke procedure.

---

³⁰ C.L.G.F.H. Albers, *Rechtsbescherming bij bestuurlijke boeten: balanceren op een magische lijn?*, Den Haag : Sdu Uitgevers, 2002. Digitaal beschikbaar via: <http://pub.maastrichtuniversity.nl/439ee5e1-d279-4084-9b56-52aec807f311>.

³¹ Deze term is geïntroduceerd in de eerste tranche van de Awb (1994). Vanuit de wetenschap is door velen gewezen op de rechtsstatelijke risico's van de invoering van dit concept (zie o.m. de themabundel 'Eenzijdig en wederkerig', E.C.H.J. van de Linden & A.Q.C. Tak (red.), Deventer: Kluwer 1995 en Ch. W. Backes en A.M.L. Jansen, *De wederkerige rechtsbetrekking als panacee voor gebreken van de 'besluiten-Awb'?* in: *Bestuursrecht harmoniseren: 15 jaar Awb*, T. Barkhuysen, W. den Ouden en J.E.M. Polak (red.), BJu, Den Haag: 2010, p. 75-97, i.h.b. p. 79-80).

³² Zie ook Ph. Nonet & Ph. Selznick, *Law & society in transition. Toward responsive law*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 2001 [1978].

³³ Backes en Jansen 2010, p. 79.

³⁴ R.J.N. Schlössels, 'Bestaat er nog een dienende overheid? Kritische opmerkingen vanuit het perspectief van de decentrale overheid', *De Gemeentestem* 2010, nr. 102.

³⁵ Zie: <https://www.trouw.nl/home/horizontaal-toezicht-nog-net-geen-huwelijk-tussen-bedrijven-en-fiscus~a492b208/> en <https://www.groene.nl/artikel/inspecteurs-zonder-inspectiebevoegdheid>.

³⁶ <http://www.volkskrant.nl/economie/-inspectie-die-bij-voorbaat-bedrijf-vertrouwt-absurd~a3724317/>

³⁷ <http://www.volkskrant.nl/economie/chauffeurs-moeten-de-wet-overtreden~a3760982/>

Privatisering van overheidstaken

Ook is er de tendens om steeds meer ‘traditionele overheidsfuncties’ uit te besteden aan, of af te wentelen op, private partijen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de voorgenomen privatisering van het bouw- en woningtoezicht. Daarbij moet de aannemer aantonen dat het bouwwerk voldoet aan de wettelijke eisen op basis van een rapport van een private ‘kwaliteitsborger’. Dit betekent dat de overheid (i.c. het gemeentebestuur) zich grotendeels terugtrekt uit het traditionele bouw- en woningtoezicht. Een commerciële partij verklaart dat het bouwwerk voldoet aan de wettelijke eisen (corrupte praktijken liggen daarmee in het verschiep en ook de bouwveiligheid is niet gebaat met deze privatisering van het toezicht).³⁸ Vergelijkbare tendensen zijn waar te nemen in het sociaal domein. Bijvoorbeeld bij de uitvoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning.

Digitalisering

Ten slotte verdient de digitalisering van de overheid aandacht. Door de digitalisering van het contact tussen overheid en burger komt de rechtsbescherming van de burger onder druk te staan en verschuiven (proces)verantwoordelijkheden naar de burger. Er lijkt onvoldoende oog te zijn voor de burger die juist niet (gedwongen) digitaal kan en/of wil communiceren met de overheid en zelfs degenen die wel openstaan voor digitale communicatie met de overheid komen soms in de (juridische en financiële) problemen door de onduidelijke, weinig toegankelijke en burgeronvriendelijke digitale structuur van systemen als MijnOverheid en de Berichtenbox (zie bijv. het rapport van de Nationale ombudsman “Hoezo *MIJN*overheid?”).³⁹ Hier lijkt de dienende functie van de overheid volledig uit het oog te worden verloren.

---

³⁸ <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2179014-pieter-van-vollenhoven-overheid-geeft-te-veel-uit-handen.html>.

³⁹ No. 6 september 2017, rapportnummer 2017/098.

Hoofdstuk 4   Maatschappelijke relevantie en methodologie

Het onderzoeksprogramma ‘recht in de geïndividualiseerde netwerksamenleving’ raakt aan onderwerpen die maatschappelijk relevant en actueel zijn. Daarenboven heeft het programma een metajuridische potentie en biedt het vakoverschrijdende onderzoeksmogelijkheden waarbij individuele onderzoekers op meerdere terreinen hun onderzoeksproject kunnen uitwerken maar waarbinnen ook meerdere onderzoekers kunnen samenwerken op verschillende onderzoeksgebieden. Bundeling van kennis is een noodzaak om met problemen en uitdagingen in onze samenleving om te gaan. Recht is met andere woorden, steeds meer gecontextualiseerd. Het feit dat er verwevenheid kan zijn tussen rechtsgebieden onderling (bijvoorbeeld het bestuursrecht en privaatrecht), alsook de opkomst van bewegingen die het recht beoordelen aan de hand van een economische, of een (gedrags-) psychologische invalshoek, de zogenaamde ‘Law &’ -bewegingen, tonen op zichzelf reeds aan dat er reeds hier een verwevenheid heerst, hetgeen het onderwerp is van het nieuwe onderzoeksprogramma. De wetenschappelijke bestudering van het recht richt zich ook meer op systematische problemen, waarbij eveneens aandacht uitgaat naar de effectiviteit en effecten van maatregelen/regelgeving. Deze verwevenheid zal zich daarom ook op methodologisch vlak uiten, waarbij onderzoekers aldus multidisciplinair, vakgebied-overstijgend te werk zullen gaan. Zowel traditioneel juridisch literatuuronderzoek, rechtsvergelijkend en empirisch onderzoek zullen worden toegepast.

Hoofdstuk 5 Strategie en Ambitie

5.1 Personele middelen

Binnen het wetenschapsgebied Rechtswetenschappen heeft het reguliere wetenschappelijke personeel een formele onderzoekstaak, met uitzondering van personen in de functie van docent. Dit betreft de UD's, UHD's en hoogleraren. Het wetenschapsgebied realiseert op die manier inzet van 20% (ongeveer 6 fte) voor onderzoek (per aanstelling voornoemd onderzoekstijd van 30%). Het beleid is inmiddels daarop ingericht.

Promotiebonussen worden grotendeels aangewend voor onderzoekdoeleinden, bij voorkeur binnen de onderzoeks/leerstoel-groep die de promotie heeft gerealiseerd; uit de strategische middelen wordt eveneens onderzoek gestimuleerd. Veilige stad biedt extra financiering van het RW-onderzoek; verwacht wordt dat het sectorplan Rechtsgeleerdheid eveneens extra fondsen zal brengen. In de periode 2014-2019 is tevens opgestart de werving van 2^e geldstroom-financiering, verwacht wordt resultaat in 2019-2020. 3e geldstroomprojecten zijn nauw verweven met nieuwe OU initiatieven zoals het niet-bama instituut waarover nog geen duidelijkheid bestaat (zomer 2019 verwacht).

5.2 Prestatienorm en ambitie

Output van onderzoek wordt gerealiseerd aan de hand van vastgelegde publicatienormen, die worden vertaald naar individuele prestatie-eisen. De rapportage van het onderzoek geschiedt aan de hand van jaarlijkse individuele opgave van de medewerkers via Pure.

De normering van de onderzoeksoutput is gebaseerd op minimumnormen, waarbij geen onderscheid gemaakt wordt naar de verschillende functies (UD, UHD en hoogleraar). Van een universitaire onderzoeker RW, die daadwerkelijk 30% van zijn of haar tijd aan onderzoek besteedt, mag verwacht worden dat deze ten minste vier wetenschappelijke publicaties realiseert per drie jaar (waarvan ten minste één peer-reviewed is), uitgaande van een volledige aanstelling. Bij voorkeur één daarvan zou internationaal (Engelstalig) moeten zijn. Een monografie vervangt minstens twee en maximaal vier wetenschappelijke publicaties, afhankelijk van aard en doelstelling, originaliteit en uitgever (nationaal/internationaal, refereed of niet). Redactioneel werk telt mits sprake is van een substantieel inleidend of uitleidend hoofdstuk, en er sprake is van peer review, voor één wetenschappelijke publicatie. Valorisatie is een doelstelling voor onderzoekers, maar telt niet als zodanig voor de wetenschappelijke output. Verwacht mag worden dat valorisatie essentieel onderdeel is van de geïntegreerde onderzoek- en publicatiestrategie van onderzoekers. Voor hoofddocenten en hoogleraren geldt een gelijke normering, omdat rekening gehouden moet worden met de ontwikkeling van nieuw onderzoek en de begeleiding van andere onderzoekers, in het bijzonder gericht op promotie. Opgemerkt moet worden dat het wetenschapsgebied naast interne promovendi tevens beschikt over een groot aantal buitenpromovendi, waarvan de begeleiding eveneens zeer intensief is voor betrokkenen. Het wetenschapsgebied streeft naar het realiseren van in ieder geval 25 wetenschappelijk-peer reviewed publicaties per jaar, waaronder ten minste 2 dissertaties per jaar. Wetenschappelijke publicaties worden gedefinieerd als geschreven, bibliografisch traceerbare juridische wetenschappelijke bijdragen waarvan de (wetenschappelijke) kwaliteit is getoetst en die zijn gepubliceerd (op basis van deze toets). Pure toetst de validiteit van de publicaties.

Gezamenlijke publicaties van meerdere auteurs tellen intern als een volledige publicatie voor elke auteur, tenzij de omvang te gering is om dat zo op te vatten.

Er zijn in het wetenschapsgebied rechten verschillende categorieën van resultaten van onderzoek: (1) wetenschappelijk peer reviewed, (2) wetenschappelijk niet-peer reviewed, (3) annotaties, (4) vakpublicaties, (5) dissertaties, (6) overig, (7) populair (valorisatie), (8) redactielidmaatschappen (boekredacties, tevens tijdschriftredacties), (9) promotorschappen en lidmaatschappen beoordelings- en promotiecommissies intern/extern. Reviewwerkzaamheden worden vooralsnog niet als

wetenschappelijke activiteit gerapporteerd. Aan al deze vormen komt waarde toe, zeker nu er voor de rechtensector een belangrijke valorisatiestroom in de richting van de beroepspraktijk is.

5.3 Promotietrajecten

Teneinde de prestatienorm te realiseren en het onderzoek te verbreden heeft de decaan voor het wetenschapsgebied een (beperkt) aantal promovendiplaatsen ingesteld en wordt het variabele onderzoeksbudget besteed aan postdocs of promovendi. Zo wordt ernaar gestreefd dat in de breedte onderzoek door (relatieve) junioren een impuls blijft geven aan de onderzoeksgemeenschap.

Zoals reeds opgemerkt heeft het wetenschapsgebied in overeenstemming met het algemene OU-beleid zwaar ingezet op het werven en begeleiden van buitenpromovendi. Inmiddels beschikt Rechtswetenschappen over een vrij stabiele kern van ongeveer 25 buitenpromovendi.

Teneinde deze promotietrajecten (vaste medewerkers, interne promovendi en externe promovendi) te realiseren en individuele begeleiding te optimaliseren is er regelmatig overleg en deskundigheidsbevordering dan wel inter- en supervisie tussen promotores en overige begeleiders onder leiding van de coördinator onderzoek van het cluster recht. Voor de promovendi worden jaarlijkse bijeenkomsten georganiseerd teneinde ervaringen uit te wisselen en dergelijke. Maandelijks is er een bijeenkomst ‘Work-in-progress’ ter gelegenheid waarvan promovendi hun onderzoek presenteren en bespreken met medewerkers en begeleiders.

De activiteiten van de OU Graduate School zijn in algemene zin van betekenis voor de promovendi. Allen worden ingeschreven in de OUGS en worden betrokken bij de landelijke dagen. Het OUGS cursusaanbod is alleen geschikt voor de juridische onderzoekers als het om schrijfvaardigheid gaat. In de programmaperiode beoogt de faculteit voor het cluster recht erin te slagen om samen met twee buitenlandse zusterinstellingen (FernUniversität Duitsland en UNED Spanje) te komen tot een gezamenlijk trainingsaanbod voor doctoraatsstudenten in de rechtswetenschap.

Een opleidings- en begeleidingsplan wordt opgesteld en uitgevoerd voor elke gewone promovendus en voor de buitenpromovendi die de aspirant status met succes doorlopen hebben.

5.4 Stelsel van kwaliteitsbewaking promotietrajecten

Promovendi zullen binnen het domein van het onderzoeksprogramma worden gekoppeld aan een hoogleraar-begeleider en een eventuele co-promotor en/of een begeleider voor de dagelijkse zaken. De begeleiding door hoogleraren wordt gerapporteerd aan de coördinator onderzoek van het cluster recht. Deze heeft tot taak dat de kwantiteit en kwaliteit van het onderzoeksdoelen van het programma worden gewaarborgd en gehaald. Daarnaast ziet deze toe op onderzoek dat recht doet aan de domeinen binnen het programma. De coördinator zal jaarlijks verslag doen aan de decaan ter voorbereiding op de jaarlijkse evaluatie ten overstaan van de rector. Promovendi kunnen de coördinator inschakelen wanneer de begeleiding niet effectief verloopt.

Het belangrijkste externe systeem van kwaliteitsbewaking is de beoordeling van concept dissertaties door een beoordelingscommissie. Het promotiereglement voorziet in een deelname van minimaal twee externe leden, waarvan één hoogleraar.

5.5 Strategie: stimulerende voorzieningen

Continuïteit wordt bevorderd door allereerst het realiseren van de publicatienormen voor zittend personeel. Daarnaast wordt ingezet op stabilisering en, zo mogelijk, uitbreiding van het aantal interne promovendi onder meer op basis van herinvestering van promotiebonussen. De werving van buitenpromovendi geschiedt actief, onder meer via de website en op basis van een vast intakeprotocol.

Het wetenschappelijk onderzoek gedijt voorts goed in een stimulerende onderzoeksomgeving. Ter stimulering zet het wetenschapsgebied de volgende middelen in, naast hetgeen al eerder besproken is op het gebied van personele inzet:

- mediafaciliteiten
- onderzoeksbijeenkomsten: *work in progress*
- working papers
- Cursussen voor medewerkers met begeleidingstaak.
- Congresbezoek
- Bijeenkomsten van promotores, promoti, promovendi en overige onderzoekers.
- Training en scholing
- Faciliteiten te realiseren in het internationale partnerschap: training, mobiliteit en internationaal netwerk

Hoofdstuk 6 Kwaliteitswaarborgen

De resultaten van het onderzoeksbeleid zijn zowel extern als intern voorwerp van periodieke evaluatie. Externe kwaliteitsbewaking op publicatieniveau is het peer-review systeem van het publicatiemedium. Op programmaniveau zijn er twee mechanismen, te weten de periodieke rapportage en evaluatie ten overstaan van de rector van de OU en externe visitatie en midterm review rondes, al of niet in het verband van de rechtensector als geheel.

Interne kwaliteitsbewaking wordt gerealiseerd aan de hand van de hierboven genoemde deskundigheidsbevordering. Interne kwaliteitsbewaking geschiedt door de facultaire onderzoekscommissie, waarvan de coördinator onderzoek van het cluster recht de voorzittersrol (mede) vervult. Formeel heeft de onderzoekscommissie een adviserende functie naar de decaan. Projectvoorstellen voor individuele onderzoeken worden door de decaan niet gehonoreerd voordat advies verkregen is van de onderzoekscommissie. Verder fungeert het jaarlijkse verslag aan de rector ook als intern evaluatie moment van kwaliteit en kwantiteit van de resultaten.

Hoofdstuk 7 Publicaties & Presentatie onderzoeksprogramma

De presentatie van het onderzoeksprogramma vindt plaats door middel van de publicatie van bundels, waarin het onderzoeksprogramma het overkoepelende (start)thema vormt voor een serie artikelen die aan de omschreven domeinen van het onderzoeksprogramma voldoen. Voorgenomen is om dit ook te ondersteunen met een boekenreeks.

Voor wat betreft de uitvoering op middel- en lange termijn zal in de bestaande (peer-reviewed) wetenschappelijke bladen worden gepubliceerd, daar waar mogelijk ook in Engelstalige tijdschriften. Daarnaast zullen de volgende activiteiten worden georganiseerd.

- brede seminars voor OU onderzoekers, om interdisciplinair denken te stimuleren, motiveren en inspireren.
- vakgerelateerde symposia en lezingen, waarbij de domeinen van het onderzoeksprogramma centraal staan. Ook extern zal het programma worden geïntroduceerd door het bijwonen van congressen e.d.;
- Het cluster recht ambieert een speciale kenniswebsite gericht op uitwisseling en valorisatie.